

TAO-KLARCETİ BÖLGESİ'NDE 1888-1917 YILLARI ARASINDA GERÇEKLEŞTİRİLEN MİMARİ BELGELEME ÇALIŞMALARI

ARCHITECTURAL DOCUMENTATIONS IN THE TAO-KLARJETI REGION BETWEEN 1888-1917

Makale Bilgisi | Article Info

Başvuru: 17 Mayıs 2024	Received: May 17, 2024
Hakem Değerlendirmesi: 24 Mayıs 2024	Peer Review: May 24, 2024
Kabul: 11 Eylül 2024	Accepted: September 11, 2024

DOI : 10.22520/tubaar.1485638

Mustafa Tahir OCAK* - Gülsün TANYELİ**

ÖZET

Tao-Klarceti Bölgesi adını 9-11. yüzyıllar arasında hüküm süren Tao-Klarceti Krallığı'ndan almaktadır. Türkiye'nin kuzeydoğusunda, Erzurum, Artvin, Ardahan ve Kars illerini kapsayan tarihi bir bölgedir. Coğrafi olarak Çoruh Havzası ve yakın çevresini kapsamaktadır. Bölge 1877'de başlayan Osmanlı-Rus savaşı sonrasında 1878'de imzalanan Berlin Antlaşması ile birlikte bölgede Rus İmparatorluğu hüküm sürmüş ve Moskova Arkeoloji Topluluğu tarafından yüzey araştırmaları gerçekleştirilmiştir. 1878'de tarihçi ve arkeolog olan Dimitri Bakradze, 1888'de mimar Andrey Mikhailoviç Pavlinov, 1904'te dilbilimci Nikolay Yakovleviç Marr, 1902,1907 ve 1917'de ise tarihçi ve arkeolog Ekvtime Takaşvili bu misyonla görevlendirilerek bölgeye araştırma gezileri düzenlemişlerdir. 20. yüzyıl başında Osmanlı-Rus sınırını oluşturan Tao-Klarceti bölgesi'nde zor koşullarda sürdürülen çalışmalara katılan ekibin yapıları inceleme süresi ortaya çıkan ürünün niteliğini doğrudan etkilemiştir. Bu makalede mimari belgeleme çalışmalarına önem verilen 1888, 1902 ve 1917 yıllarındaki yüzey araştırmalarında gerçekleştirilen mimari belgeleme çizimleri arşivlerde yer alan eski fotoğrafları ve yapıların bugünkü durumları birlikte karşılaştırmalı olarak incelenerek mimari belgelerin yapının durumunu ne ölçüde ortaya koyduğu sorgulanmıştır. Aynı zamanda bu çalışma, yüzyılı aşkın süre önce yapılan mimari belgeleme çizimlerinin gelecekte yapılacak çalışmalar için belge niteliği olma durumunu değerlendirmektedir.

Anahtar Kelimeler: Çoruh Havzası, Tao-Klarceti, Orta Çağ, Arkeoloji, Mimari Belgeleme

* Arş. Gör., Mimarlık Bölümü, İstanbul Teknik Üniversitesi, İstanbul / Türkiye.
ocakm@itu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-5179-2472.

** Dr. Öğr. Üyesi, Mimarlık Bölümü, İstanbul Teknik Üniversitesi, İstanbul / Türkiye.
gtanyeli@itu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-4170-8596.

*** Bu çalışma İstanbul Teknik Üniversitesi'nde hazırlanan "Tao-Klarceti Bölgesi'nde Yer Alan Orta Çağ Manastır Kiliseleri ve Ek Yapıları: Yapım Teknikleri ve Koruma Sorunları" adlı doktora tezinde değinilen bir konunun kapsamlı olarak incelenmesiyle hazırlanmıştır. Araştırmacının alan çalışması kısmına destek olan İstanbul Teknik Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Birimi'ne (MDK-2021-43112), 2214-A Doktora Sırası Yurtdışı Araştırma Bursu ile 12 ay süreyle destekleyen TÜBİTAK'a ve bu kapsamda beraber çalışma imkanı bulduğum, arşivlere ve kaynaklara erişimim konusunda yardımını esirgemeyen Tiflis Devlet Üniversitesi Sanat Tarihi Enstitüsü Başkanı Prof. Dr. Zaza Skhirtladze'ye teşekkürü borç bilirim.

ABSTRACT

Tao-Klarceti is a historical region in what is now northeastern Türkiye, covering the provinces of Erzurum, Artvin, Ardahan and Kars. Geographically, it covers the Çoruh Basin and its immediate surroundings. The region is named after the Tao-Klarceti Kingdom, which ruled between the 9th and 11th centuries. After the Ottoman-Russian war that started in 1877 and the Treaty of Berlin signed in 1878, the Russian Empire ruled the region and surveys were carried out by the Moscow Archaeological Society. Dimitri Bakradze, historian and archaeologist in 1878, Andrei Mikhailovich Pavlinov, architect in 1888, Nikolai Yakovlevich Marr, linguist in 1904, and Ekvtime Takashvili, historian and archaeologist in 1902, 1907 and 1917 were assigned with this mission and organized expeditions to the region. At the beginning of the 20th century, the team worked under difficult conditions in the Tao-Klarceti region, which formed the Ottoman-Russian border, and the duration of the study of the buildings directly affected the quality of the product. In this article, the surveys carried out in 1888, 1902 and 1917, when architectural documentation studies were given importance, are examined comparatively with the old photographs in the archives and the present conditions of the buildings, and the extent to which the architectural documentation reveals the condition of the building is questioned. At the same time, this study evaluates the status of architectural documentation drawings made more than a century ago as documents for future studies.

Keywords: Çoruh Basin, Tao-Klarjeti, Medieval, Archeology, Architectural Documentation

GİRİŞ

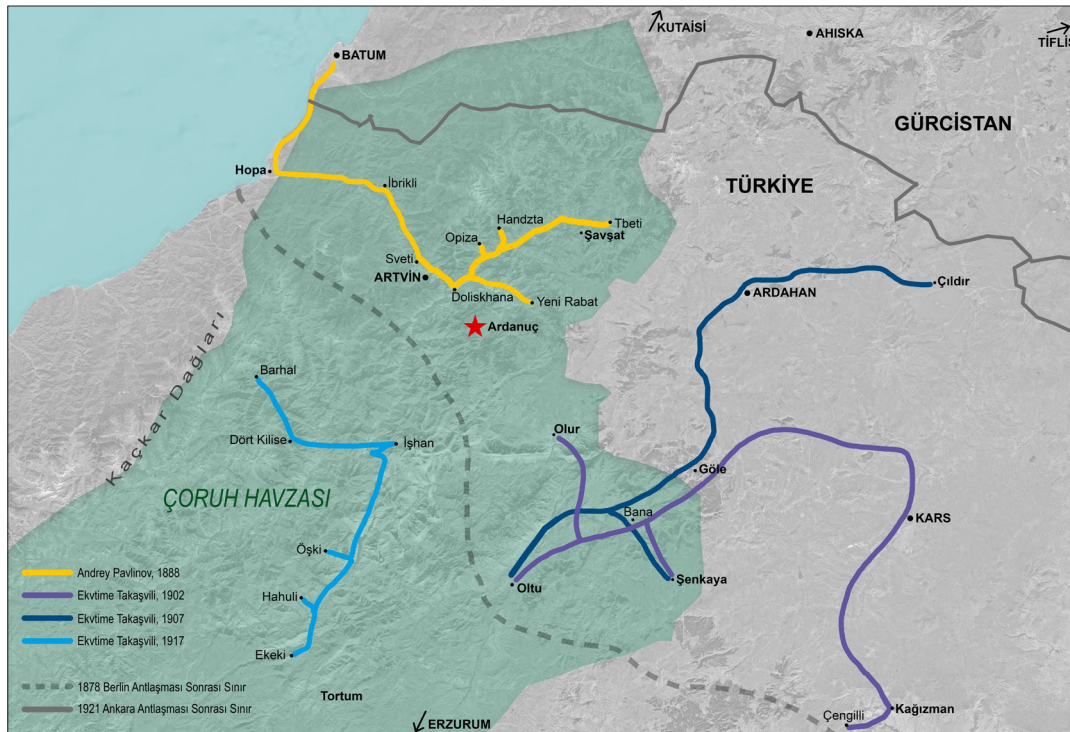
Bir Gürcü devleti olan Tao-Klarceti Krallığı, Orta Çağ'da yaklaşık iki yüzyıl, ismini aldığı Tao ve Klarceti bölgelerini kapsayan alanda hüküm sürmüştür. Tao-Klarceti Krallığı'na, 9. yüzyılın başlarındaki kuruluşundan, 11. yüzyıl başlarında Birleşik Gürcü Krallığı'nın kurularak Kutaisi'nin¹ başkent olmasına kadar geçen sürede Ardanuç² başkentlik yapmıştır. Tao-Klarceti Bölgesi, Türkiye'nin kuzeydoğusunda Erzurum, Artvin, Ardahan ve Kars'ın bir bölümünü, Gürcistan'ın kuzeybatısında ise küçük bir bölümü kapsamaktadır. Ancak günümüzde akademik yayınlarda Tao-Klarceti ismi, Orta Çağ'daki durumdan farklı olarak, sadece Türkiye sınırları içindeki kesimi ifade etmek için kullanılmaktadır.³ Bu krallık döneminin mimari yapıları olarak Hahuli, İşhan ve Öşki Manastır Kiliseleri başta olmak üzere önemli anıtları günümüze ulaşmıştır.

11. yüzyılda Tao-Klarceti Krallığı'nın Birleşik Gürcü Krallığı'na katılmasından 20. yüzyıl başına kadar Tao-Klarceti bölgesi birçok defa farklı yönetimlerin idaresinde kalmıştır. Moğollar, 13. yüzyılda Birleşik Gürcü Krallığı'nı istila ederek bölgenin yönetimini

kendi denetiminde olan Gürcü Atabeylere vermiştir. 16. yüzyıldan 19. yüzyılın sonuna kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun Çıldır Eyaleti'nin bir parçasıdır. Ancak 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ile birlikte yeni bir sınır hattı ortaya çıkmış, Berlin Antlaşması ile sona eren savaş sonucunda bölgenin geniş bir bölümü olan Artvin ve Ardahan Rus hakimiyetine geçmiştir (Fig. 1). Bölgenin "Tao" olarak adlandırılan Çoruh ve Tortum havzasının bir kısmı bir süre daha Osmanlı hakimiyetinde kalmaya devam etmiştir. 1914'te Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte bölgede çatışmaların yoğunlaşmıştır. 1916 yılında Rus İmparatorluğu "Tao" bölgesini işgal etmiş ve 1917 yılının Kasım ayında gerçekleşen Bolşevik Devrimi'ne kadar bölge Rus İmparatorluğu'nun etkisi altında kalmış, 1918-1921 yılları arasında ise Gürcistan Demokratik Cumhuriyeti'nin sınırlarına dahil olmuştur. Tao-Klarceti Bölgesi 1921 yılında Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti ve Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti arasında imzalanan Moskova Antlaşması ile Türkiye sınırlarına dahil olmuştur (Fig. 1).

Figür 1

1888, 1902, 1907, 1917 Yıllarında Yapılan Yüzey Araştırmalarının Rotaları. / Routes of the Surveys Conducted in 1888, 1902, 1907, 1917.

- ¹ Gürcistan'ın kuzeyinde yer almaktadır ve ülkenin ikinci büyük şehridir.
- ² Günümüzde Artvin'e bağlı bir ilçedir. Orta Çağ yerleşimi olan Ardanuç Kalesi ve çevresinde Osmanlı Dönemi'nde de yerleşim devam etmiştir. Günümüzde ilçe merkezi Köprüler Deresi çevresidir.
- ³ Orta Çağ'da Gürcüler tarafından Tao-Klarceti bölgesine, günümüzde Gürcistan'ın Türkiye sınırında kalan "Samshe" bölgesi ile birlikte "Mesheti" ismi verilmekteydi. 1921'de oluşan Türkiye Cumhuriyeti-Gürcistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti sınırı ile birlikte Mesheti bölgesi ikiye bölünmüştür. Günümüzde, Orta Çağ'da büyük bir alan olan Mesheti'nin küçük bir parçası olan Samshe, Mesheti olarak adlandırılmaktadır. Bölge, Kura Nehri'nin kuzeyinde yer alması ve rakımının yüksek olması sebebiyle "Yukarı Kartli" olarak da adlandırılmaktadır.

Aynı yıl imzalanan Kars Antlaşması ile Gürcistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, Moskova Antlaşması'nın sınırlarını tanımış ve günümüzdeki Türkiye-Gürcistan sınırı kesinleşmiştir.

Tao-Klarceti Bölgesi'nde Orta Çağ'da önemli imar faaliyetleri gerçekleşmiştir ve o döneme ait önemli kale, manastır yerleşimleri ve kiliseler günümüze kadar ulaşmıştır. Bölgede bulunan manastır kiliselerinin, Osmanlı İmparatorluğu'nda ve sonrasında Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yarım yüzyılında merkezden uzak olması sebebiyle Türkiye bilim dünyasında fazla bilinirliği yoktur. Ancak bu bölge, Gürcüler için daima önemli olmuş ve manastır kiliseleri 19. yüzyıldan itibaren akademik çalışmalar için her zaman gözde bir konu olmuştur. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı nedeniyle sınırların değişmesi sayesinde Rus ve Gürcü araştırmacıların kiliselere erişimi mümkün olmuş ve bu sayede Tao-Klarceti Bölgesi'ne araştırma gezileri düzenlenmeye başlanmıştır. Bölgede Rus İmparatorluğu'nun hüküm sürdüğü savaş sonrası dönemde gerçekleştirilen bu çalışmalarda, Moskova Arkeoloji Topluluğu tarafından desteklenen ölçüme dayalı önemli mimari belgelemeler yapılmıştır. 1878'de tarihçi ve arkeolog Dimitri Bakradze ilk araştırma gezisini yapmıştır (Bakradze, 1878). İkinci olarak 1888'de mimar Andrey Pavlinov Şavşati-Klarceti Bölgesi'ne araştırma gezisi düzenlemiştir (Pavlinov, 1893). 1892-1893 ve 1904-1917 yılları arasında Ani'de kazı çalışmaları yapan dilbilimci Nikolai Marr, 1904'te, Klarceti ve Şavşati bölgelerinde yaptığı araştırmada kiliseleri de ziyaret etmiş ve buradaki yazıtları incelemiştir (Marr, 1934).

Bölgede en geniş çaplı yüzey araştırmalarını yapan isim arkeolog ve tarihçi Ekvtime Takaşvili'dir. Takaşvili 1902'deki ilk çalışmasının sonuç raporunda bu bölgede yer alan kiliselerin Gürcistan'daki kiliselerle ilişkisini çözebilmek için bölgenin tamamında araştırma yapılmasının gerekli olduğunu belirtmiştir (Takaşvili, 1909, s. 13). Takaşvili, 1902'de Tao-Klarceti bölgesinin Rus İmparatorluğu sınırları içinde kalan kısmının bazı kesimlerinde çalışma yapmıştır. 1907'de yine Tao-Klarceti'nin Rus İmparatorluğu idaresinde bulunan bölgelerinde çalışmalarını yürüten Takaşvili, İşhan, Öşki ve Hahuli Manastır Kiliseleri'nin içinde bulunduğu "Tao" bölgesinin halen Osmanlı sınırlarının içinde kaldığını belirtir. Tortum ve civarına karşılık gelen bu bölgenin 1916'da Ruslar tarafından iki sene süre ile işgal

edilmesi sonrasında Takaşvili ve ekibi için bu bölgede çalışma yapmak mümkün olmuştur. Takaşvili bölgede son araştırma gezisini, çatışmaların şiddetlendiği Birinci Dünya Savaşı'nın son yıllarında 1917'nin yazında düzenlemiştir (Takaşvili, 1952).

Bu çalışmada, 1888, 1902 ve 1917 yıllarında Tao-Klarceti Bölgesi'nde yürütülen yüzey araştırmalarında yapılan çizimlerin güvenilirliğinin sorgulanması, koruma ve mimarlık tarihi araştırmalarında bu tür görsel belgelerin kullanımıyla ilgili problemlere dikkat çekilmesi amaçlanmıştır. Araştırma gezileri sırasında yapılarla geçirilen süre ve ekip üyelerinin yetkinlikleri gibi çeşitli etkenlerin çizimlerin kalitesine etkisinin ortaya konmasının, arşivlerde yer alan görsel belgelerin oluşturulduğu şartları anlamının ve belgeleri bu veriler ışığında yorumlamanın gerekliliği vurgulanmaktadır. Bu kapsamda, çizimlere eşlik eden metinler incelenerek çizimlerin ve fotoğrafların nasıl ve hangi koşullarda üretildiği, neyi temsil ettiği ve ne kadar güvenilir olduğu sorgulanmıştır.

Makalede 1888 yılında mimar Andrey Pavlinov'un, Takaşvili'nin 1902 yılı araştırmasına eşlik eden mimar Simon Kldiaşvili'nin ve 1917 yılındaki çalışmaya katılan mimar-mühendis Anatoly Kalgin'in ölçümleri doğrultusunda yapılan çizimler karşılaştırmalı olarak ele alınmıştır.⁴ Çizimler, yakın tarihte çekilen fotoğraflarla ve yapıların günümüzdeki durumları ile karşılaştırılarak incelenmiş ve yapıldıkları dönemin çizim ilkelerine göre değerlendirilmiştir. Çizen kişinin yapıyı görüp görmediği, daha önce hangi yapıların çizimini yaptığı, yerinde alınan ölçülerin yeterliliği, çekilen fotoğrafların detayları ne ölçüde gösterdiği, çizen kişinin aldığı eğitim gibi birçok etken bu karşılaştırmalı değerlendirme yöntemine veri sağlamıştır. Çizimlerde kullanılan ölçü birimleri ve ölçeklendirme de göz önünde bulundurulması gereken önemli bir etken olmuştur.

TAO-KLARCETİ BÖLGESİNDE YAPILAN ARKEOLOJİK ARAŞTIRMALAR

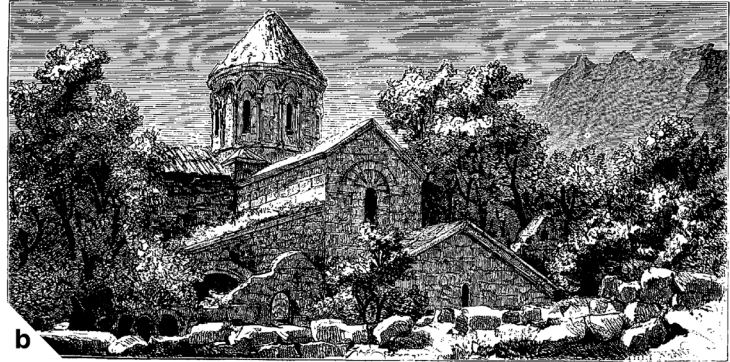
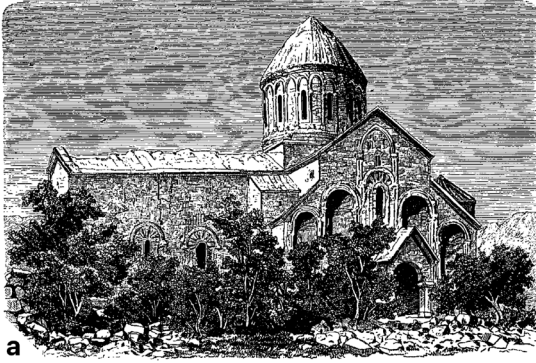
Bölgeyle ilgili ilk gravürler Paris'teki Coğrafya Derneği'nin (Société de Géographie) görevlendirmesi ile 1869-1870 yıllarında Trabzon ve Tortum bölgesine araştırma gezisi yapan ressam Théophile Deyrolle'ye aittir.⁵ Batum, Bayburt, Van ve Erzurum çevresinde çalışmalar yapan Deyrolle, Fransa-Prusya savaşının başlaması ile bölgeden erken ayrılmak zorunda kalmıştır.

⁴ Pavlinov'un ve Kldiaşvili'nin çizimlerinin orijinaleri Rusya Ulusal Arşivi'nde, 1917 yılında alınan ölçüler doğrultusunda Kalgin gözetiminde yapılan çizimlerin orijinaleri ise Gürcistan Ulusal Müzesi'nde muhafaza edilmektedir. Pavlinov'un ve Kldiaşvili'nin çizimlerinin incelemesi yapılırken kendi yayınlarından ve Rusya Ulusal Arşivi'nin dijital erişiminden yararlanılmıştır. Kalgin'in ekibi tarafından yapılan çizimlerin orijinaleri ise 2022 yılında Gürcistan Ulusal Müzesi'nde incelenmiştir.

⁵ Deyrolle'nin yazdığı rapor ve yaptığı çizimler F/17/2955/B arşiv numarasıyla Fransa Ulusal Arşivi'nde yer almaktadır. "Le Tour du Monde" dergisinde 1875 ve 1876 yıllarında "Lazistan ve Ermenistan'a yolculuk" başlığıyla, sonraki yıllarda 1877'de İtalyanca, 1878'de Rusça olarak ayrı şekilde yayımlanmıştır. Bu gezinin bir kısmı Reşad Ekrem Koçu tarafından Türkçe'ye çevrilerek "1869'da Trabzon'dan Erzurum'a" ismiyle 1938'de kitap olarak basılmıştır.

Figür 2

Öşki Manastır Kilisesi (a) ve Hahuli Manastır Kilisesi (b), Théophile Deyrolle, 1869-70. (Deyrolle, 1876). / *Oshki Monastic Church and Khakhuli Monastic Church, Théophile Deyrolle, 1869-70.* (Deyrolle, 1876).

Deyrolle bu gezi sırasında Ekeki, Hahuli ve Öşki kiliselerini ziyaret etmiş ve gravürlerini çizmiştir (Deyrolle, 1876) (Fig. 2). Gezi boyunca esas olarak botanik ve zooloji araştırmaları yapan Deyrolle'nin bu yapılar ile ilişkisi Paris'teki Coğrafya Derneği'nin üyesi olan ve aynı zamanda Rus İmparatorluk Coğrafya Derneği'nde de yöneticilik yapmış olan Nikolai Khanikov'un tavsiyesi üzerine olmuştur (Cheishvili, 2013, s. 263).

1870'li yıllarda bölge ile ilgili bir diğer çalışma tarih ve etnografya alanlarında araştırma yapan Dimitri Bakradze'nin bölgeyi ziyaret ederek yaptığı çalışmalarıdır. Bakradze kitabında önceki yazılı kaynaklardan da yararlanarak yerleşim yerleri ve yapılar hakkında bilgiler derlemiştir (Bakradze, 1878). Bakradze'nin araştırma gezisi sırasında yanında yer alan bir kişi⁶ Tbeti, Opiza, Barhal manastır kiliselerinin basit eskizlerini çizmiştir. Ancak bu zayıf çizimleri belgeleme olarak değerlendirmek mümkün değildir. Nitekim Takaşvili (1909), Bana Katedrali hakkında detaylı bilgi vermediği ve üstünkörü çizimlerden dolayı Bakradze'ye kızgınlığını ifade etmiştir. Takaşvili'ye göre detaylı bir tasvir ve bunu destekleyen çizimler ve fotoğraflar olsaydı Bakradze'nin ziyaret ettiği tarihte henüz tümüyle yıkılmamış olan Bana Katedrali için önemli belgelik oluşturulmuş olurdu.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında imzalanan Berlin Antlaşması ile Rus İmparatorluğu'nun idaresine geçen Osmanlı topraklarında bu tarihten sonra planlı araştırma faaliyetleri yürütülmüştür. Bu çalışmaların izinlerini ve eşgüdümünü Rus İmparatorluğu'nda arkeoloji alanında faaliyet gösteren araştırma kurumları sağlamaktadır.⁷ “Moskova Arkeoloji Topluluğu”

(Московское археологическое общество) 1864 yılında kurulmuş, 1881 yılında ise “İmparatorluk Moskova Arkeoloji Topluluğu” (Императорское Московское археологическое общество) ismini almıştır. Topluluğa 1864-1885 yılları arasında arkeolog Aleksey Sergeevich Uvarov başkanlık etmiş, ölümünden sonra ise topluluğun başına karısı arkeolog Praskovya Sergeevna Uvarova geçmiştir. Uvarova bu görevi 1917'de gerçekleşen Rus Devrimi'ne kadar sürdürmüştür. Rus Devrimi sonrasında topluluğun faaliyetleri kısıtlanmış ve 1923'te kapatılmıştır. Uvarova görev süresi boyunca Kafkasya'ya odaklanmış ve burada yapılan çalışmalar, Topluluğa ait 1888-1916 yılları arasında çıkan “Kafkasya Arkeolojisi ile ilgili Materyaller” (Материалы по археологии Кавказа) adlı süreli yayında yayımlanmıştır. Topluluk tarafından Kafkaslar'da yaptırılan bu çalışmalar birbirinin devamı şeklindedir. Böylece çalışmalar daha önce araştırılmamış bölgelere yoğunlaşmıştır.

Moskova Arkeoloji Topluluğu'nun bölgeye gönderdiği ilk araştırmacı, akademisyen ve mimar olan Andrey Mikhailoviç Pavlinov'dur. Pavlinov, İmparatorluk Moskova Arkeoloji Topluluğu'nun görevlendirmesi ile 1888 yılında Klarceti ve Şavşat bölgelerine bir araştırma gezisi düzenlemiştir. Bu çalışma 1893'te “Kafkasya Arkeolojisi ile ilgili Materyaller” dergisinin üçüncü sayısında yayımlanmıştır (Pavlinov, 1893).

Pavlinov gezisine Abhazy Bölgesi ile başlamış, Kutaisi'de Bagrati Katedrali'nde inceleme yapıp Batum'a geçmiştir. Rus İmparatorluğu'nun idaresine henüz geçmiş olan Batum'da haritadaki yanlışlıklardan dolayı gezi sırasında sıkça hata yaptıklarından bahsetmiştir.

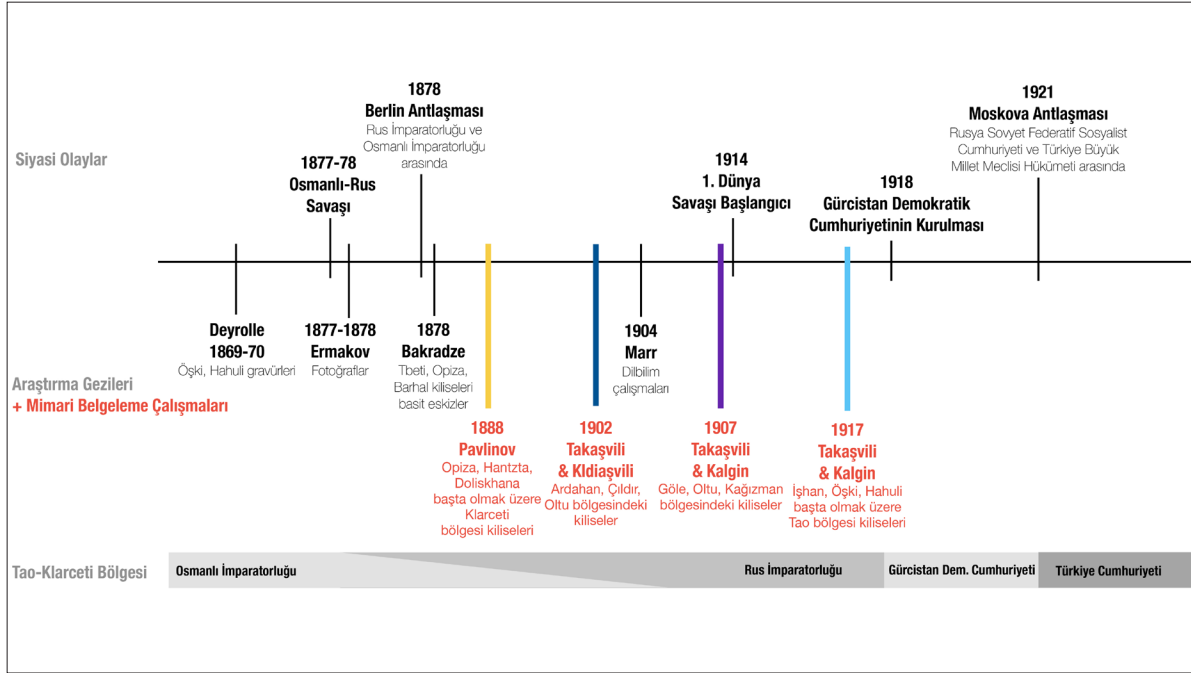
⁶ Bu araştırma sırasında çizimleri yapanın B. Gogiaşvili olduğu düşünülmektedir. (Kalandia, 2017).

⁷ Osmanlı İmparatorluğu topraklarında 1894-1914 yılları arasında faaliyette olan İstanbul Rus Arkeoloji Enstitüsü bu bölgede belgeleme çalışması yapmadığı için metinde bahsedilmemiştir. İstanbul Rus Arkeoloji Enstitüsü'nden Nikolay Okunev'in 1917'de Takaşvili'nin rotasının tersi yönde bir gezi düzenlediği ve duvar resimlerini fotoğrafladığı

bilinmektedir (Zakharova ve Maltseva, 2017). İstanbul Rus Arkeoloji Enstitüsü'nün kurucusu Fyodor Uspenski ile Takaşvili'nin irtibatlı olduğu ve zaman zaman Tiflis'te bir araya geldikleri bilinmektedir (Takaşvili, 1952). Tao-Klarceti bölgesindeki araştırma faaliyetleri Moskova ve Tiflis merkezli kuruluşlar tarafından yürütüldüğü için bu makalede sadece Rusya İmparatorluğu topraklarında faaliyet gösteren kurumlar ve bu kurumların Tao-Klarceti bölgesinde düzenlediği araştırma faaliyetleri ele alınmıştır.

Tablo 1

Tao-Klarceti Bölgesi'ni Etkileyen Siyasi Değişiklikler ve Bölgeye Yapılan Araştırma Gezileri (Ocak, 2024) / *Political Changes Affecting the Tao-Klarceti Region and Expeditions to the Region* (Ocak, 2024).

Klarceti Bölgesi'ndeki çalışmalarında Mamastminda Kilisesi (İbrikli, Borçka), Sveti Kilisesi (Artvin), Doliskhana Kilisesi, Berta Manastır Kilisesi, Opiza Manastır Kilisesi, Porta Manastır Kilisesi, Yeni Rabat Kilisesi ve Tbeti Katedrali'nde inceleme yapmıştır. Rus İmparatorluğu'nda birçok restorasyon uygulaması gerçekleştirmiş bir mimar olan Pavlinov'un bu gezi sırasında bazı yapıları strüktürel olarak değerlendirmesi ve yapıların restore edilebilirliğini sorgulaması dönemi bağlamında önemlidir. Bu bakış açısı kendisini bölgeyi ziyaret eden diğer araştırmacılardan ayırmaktadır. Gezi boyunca incelediği yapılardan ölçü alarak çizimlerini yapmıştır. 1888 yılında Pavlinov'un bölgede yaptığı araştırma sonrasında 1902'ye kadar uzun bir süre bölgede herhangi bir çalışma yapılmamıştır (Tablo 1).

1901 yılında İmparatorluk Moskova Arkeoloji Topluluğu Tiflis'te Kafkasya Şubesi'ni açmıştır. Aynı yıl Ekvtime Takaşvili topluluğun bu şubesinin başına geçmiştir (Khatchadourian, 2008). Takaşvili bölgedeki ilk araştırmalarını 1902'de Çıldır, Ardahan, Oltu ve Bana'ya yaptığı gezide gerçekleştirir. İmparatorluk Moskova Arkeoloji Topluluğu adına yaptığı bu gezi 1909 yılında aynı kurumun dergisinin 12. sayısında yayımlanmıştır (Takaşvili, 1909). Bu araştırma gezisinde fotoğrafları Alexander Mamuçavili⁸ çekmiştir. Ölçüm ve çizimleri ise Simon Kldiaşvili⁹ yapmıştır (Fig. 3).

⁸ A. Mamuçavili, bu araştırma gezisine katıldığı sırada Tiflis'te Aleksander Rionishvili'nin fotoğraf stüdyosunun başında yer almaktadır. Aynı zamanda Tao-Klarceti'de çok sayıda kiliseyi fotoğraflayan Dimitri Yermakov'un öğrencisidir (Takaşvili, 1952).

⁹ Tiflis'in önde gelen mimarlarından birisidir. Tiflis Devlet Üniversitesi'nin ana binasının mimarıdır.

Takaşvili ve ekibi 17 Temmuz 1902'de Tiflis'ten yola çıkarak Tiflis Guberniyası'na bağlı Ahıska ve Ahılkelek uyezdlerine, daha sonra Kars Oblastı'na bağlı Ardahan Okruğu'nun Ardahan ve Çıldır Uçastoklarına, Oltu Okruğu'nun Oltu Uçastokuna¹⁰ gitmişlerdir.

Takaşvili bu gezisinde daha önce araştırma amaçlı çalışma yapılmamış yapıları incelemeyi hedeflemiştir. Oltu'nun Penek köyü yakınında yer alan Bana Katedrali'ni ziyaret etmiş ancak daha uzun bir çalışma gerektirdiği gerekçesiyle 1902'de kısa bir inceleme yapmakla yetinmiştir. Bana Katedrali'nde detaylı çalışmayı bir sonraki seferinde, 1907'de yapmış ve her iki araştırma gezisinin sonuçlarını 1909'da yayımlamıştır. Takaşvili tespit çalışmalarının yanı sıra köylerde yaşayan nüfus hakkında dikkatini çeken noktaları paylaşmıştır. Örneğin Ahıska ve Ahılkelek arasında yer alan Oshora köyünde yaşayanların Müslüman Gürcü oldukları, köylerinin yakınında yer alan kiliselere saygı duyduklarını belirtmiştir. Ardahan, Çıldır ve Oltu'daki çalışmalarını tamamladıktan sonra Kars Kalesi'nde inceleme yapmış ve ardından Tiflis'e dönmüştür.

Ekvtime Takaşvili Tao-Klarceti bölgesine ikinci araştırma gezisini 1907 yılında "The Society of History and Ethnography of Georgia" adına Göle, Oltu ve

¹⁰ Rus İmparatorluğu döneminde büyük merkezler idari olarak Guberniya (vilayet) ve Oblast (vilayet) olarak adlandırılmaktadır. Guberniya ve Oblast terimleri vilayete karşılık gelse de merkezin kentsel-kırsal olmasına, atanan yöneticilerin askeri-sivil olmasına ve nüfusun etnik kimliğine göre farklılıklar göstermektedir. Guberniyalar uyezlerden (ilçe), oblastlar ise okruğlardan (sancak) oluşur. Okruğlar ise uçastoklardan (kaza) oluşmaktadır (Rasimgil, 2017)

Figür 3

Takaşvili'nin 1902 ve 1907 çalışmalarında yer alan mimarların da bulunduğu araştırma ekibi Tiflis'te Jvari Manastır Kilisesi'nde (1914 yılı): ön sırada Ekvtime Takaşvili (1), yanında Dimitri Yermakov (2), arka sırada en solda Anatoly Kalgin (3), en sağda Simon Kldiaşvili (4). (Fotoğraf: Dimitri Yermakov, Gürcistan Ulusal Parlamento Kütüphanesi) / *The research team, including architects from Takashvili's 1902 and 1907 expeditions, at the Jvari Monastic Church in Tbilisi (1914): Ekvtime Takashvili (1) in the front row, Dimitri Yermakov (2) next to him, Anatoly Kalgin (3) on the far left in the back row, Simon Kldiashvili (4) on the far right (Photo: Dimitri Yermakov, National Parliamentary Library of Georgia).*

Kağızman bölgelerine yapmıştır. Bu gezi 1902'de yaptığı araştırmanın devamı niteliğindedir. Takaşvili bu çalışmasında Bana ve Çengilli Kiliselerinin de aralarında yer aldığı 53 yapının tespitini yapmıştır. Takasihvili'nin ekibinde mimar-mühendis Anatoly Nikolayevich Kalgin ve fotoğrafçı olarak filolog Eduard Karlovich Liozen yer almıştır. Tiflis'den Kars'a, Kars'tan Göle'ye, ardından sırasıyla Oltu, Bana, Olur ve Narman'a gitmişlerdir. Kalgin ve Liozen, Oltu'da sıtma hastalığına yakalanmış ve çalışmaya ara vermek zorunda kalmışlardır. Dönüş yolunda Kağızman'a uğrayarak Çengilli kilisesinde tespitte bulunmuşlardır. Buradan Kars üzerinden Tiflis'e dönmüşlerdir. Bu çalışma 1 Temmuz'dan 20 Ağustos'a kadar sürmüştür. Ekip Tiflis'e döndükten sonra Kalgin çizimleri uzun bir süre tamamlayamamıştır. Kalgin'in aldığı ölçüler doğrultusunda yardımcıları mimar M. Kern, mimar B. Ryabov ve teknisyen Yernidze Anat ile birlikte

çizimler tamamlanabilmiştir (Berdzenishvili ve Nioradze, 2020). Takaşvili bu çalışmanın sonuçlarını da 1902 yılı çalışmaları ile birlikte yayınlamayı düşünmüş ancak çizimlerin yetişmemesi nedeniyle ertelemiştir. Çizimlerin bir kısmı 1920 yılında düzenlenen "Gürcistan'ın Tarihi ve Etnografisi" sergisinde sergilenmiştir. Daha sonra çizimler ve fotoğraflar Takaşvili'nin diğer çalışmalarıyla birlikte Gürcistan Üniversitesi tarafından 1924 yılında yayımlanmıştır. Ancak Takaşvili bu yayından ve içeriğinden memnun değildir. Bu gezinin sonuçları Takaşvili tarafından 1938 yılında Fransızca bir kapakla Gürcüce olarak yayımlanmıştır. Sadece metinden oluşan yayında kroki, çizim veya görsele yer verilememiştir (Takaşvili, 1938). 1907'de yapılan bu çalışmanın görsel materyallerinin tamamı muhafaza edilememiş, kalanlar ise farklı arşivlere dağılmıştır. Bu plan ve fotoğraflara günümüzde toplu şekilde ulaşmak mümkün değildir.¹¹

¹¹ 1907 yılındaki çalışmaya dair görsel belge olarak Anatoly Kalgin'in Bana Katedrali ve Çengilli Kilisesi'nin çizimlerine ulaşılabilmiştir.

Figür 4

1917 araştırma gezisi ekibinin bir kısmı: ilk araçta Ekvtime Takaşvili (1), yanında Vardzia manastırının başrahibi, rahip Ipolite (2), önde askeri üniforma giymiş Ilia Zdaneviç (3), ikinci araçta ise Aleksandre Tsitsishvili (4) ve Lado Gudiashvili (5) (Kalandia, 2017). / Part of the 1917 expedition team: in the first car Ekvtime Takashvili (1), next to him the abbot of the Vardzia monastery, priest Ipolite (2), in front Ilia Zdanevich in military uniform (3), in the second car Alexander Tsitsishvili (4) and Lado Gudiashvili (5) (Kalandia, 2017).

Erzurum ve çevresinin I. Dünya Savaşı sırasında 1916-1918 yılları arasında Rusya İmparatorluğu'nun yönetiminde olması, Tortum ve çevresinde yapılacak çalışma için uygun ortamı hazırlamıştır. Çalışmaya Ekvtime Takaşvili ile birlikte mimar-mühendis Anatoly Kalgin, ressam Ilya Zdanevich, Dimitri Shevardnadze, Lado Gudiashvili ve Mikheil Chiaureli, gönüllü fotoğrafçı Eduard Karlovich Liozen ve Vardzia Manastır'ının başrahibi Ipolite katılmıştır (Fig. 4). Ekibe çevirmen ve rehber olarak Rus ordusunda görevli Aleksandre Tsitsishvili eşlik etmiştir. Takaşvili ekibin zayıf noktasının fotoğrafçı eksikliği olduğundan ve bu görevi ekibin diğer üyelerinin amatör olarak yaptığından söz eder. 1952 yılında Rusça, 1960 yılında Gürcüce olarak yayımlanan kitap, Türkçe'ye "1917 Yılında Gürcistan'ın Güney Bölgelerinde Yapılan Arkeolojik Araştırmalar" olarak çevrilebilir (Takaşvili, 1952).

Takaşvili, 1917 araştırması için planladığı sürenin tamamını Hahuli, Öşki, Ekeki ve İşhani için kullanmıştır. Bu süre sonunda Kalgin ile birlikte Tiflis'e dönmüştür. 1918 yılının yaz aylarında Çoruh Vadisi'nin diğer bölgeleri için çalışmayı planlamıştır ancak bölgenin tekrar Türk hakimiyetine geçmesi nedeniyle bu mümkün olamamıştır. Tiflis'e dönmeden önce ekibin üç üyesini Barhal ve Dört Kilise'ye ön araştırma yapmaları için göndermiştir (Takaşvili, 1952).

Takaşvili ve ekibinin Tiflis'e dönmelerinin ardından, aynı yıl arkeolog Fyodor Uspensky ile birlikte Trabzon'daki araştırma gezisine katılan mimarlar M. Kern, B. Ryabov ve N. Severov, A. Kalgin'in çizim ekibine dahil olmuşlardır. Çizimleri hızlandırmak amacıyla Kalgin'in aldığı ölçüler onun rehberliğinde bu mimarlar tarafından çizime aktarılmıştır. I. Zdanevich tarafından ölçüleri alınan Dört Kilise Manastır Kilisesi, Barhal Manastır Kilisesi ve küçük anıtlar ise Kuber ve Melyakov tarafından çizilmiştir. A. Kalgin ve M. Chiaureli tarafından alçı baskılar yapılmış, fotoğraflar basılmış, bazı yazılar tuval üzerine yeniden yazılmış, L. Gudiashvili ve M. Chiaureli'nin eskizleri düzenlenmiştir (Takaşvili, 1952).

Mimari belgeleme çalışmalarının ele alındığı bu makalede karşılaştırma için önemli bir materyal olan fotoğrafların büyük kısmını Dimitri Yermakov çekmiştir. 1877-1878 yıllarında Osmanlı-Rus savaşında fotoğrafçı olarak görevlendirilen Yermakov bu bölgede yer alan tarihi anıtları fotoğraflamıştır. Bu görevden yirmi yıl sonra 1907 yılında Tortum'a yaptığı gezi Başbakanlık Osmanlı Arşivi kayıtlarından anlaşılmaktadır.¹²

¹² Yermakov'un Osmanlı Arşivi'nde yer alan ilk yazışmalarında Tao-Klarceti bölgesinde yapacağı gezi için aldığı izinler yer almaktadır. (BOA, Dosya: 408, Gömlek No:1325, Fon Kodu: İ. HR., Tarih: H.03/Ş/1325 (Miladi: 11 Eylül 1907), BOA Dosya: 3150, Gömlek No: 236182, Fon Kodu: BEO, Tarih: H.13/Ş/1325 (Miladi: 21 Eylül 1907)) Sonraki yazışmada (BOA Fon Kodu: DH.TMIK.M., Gömlek No: 255-42-0, Tarih: H.23/Ş/1325 (Miladi: 1 Ekim 1907)) Yermakov'un "bazı fenni tetkikatlarda ve eski kilisenin fotoğraf ve resmini almak için resmi müsaade verildiği, harita almasına müsaade edilmemesi" emredilerek harita çizmesi yasaklanmıştır.

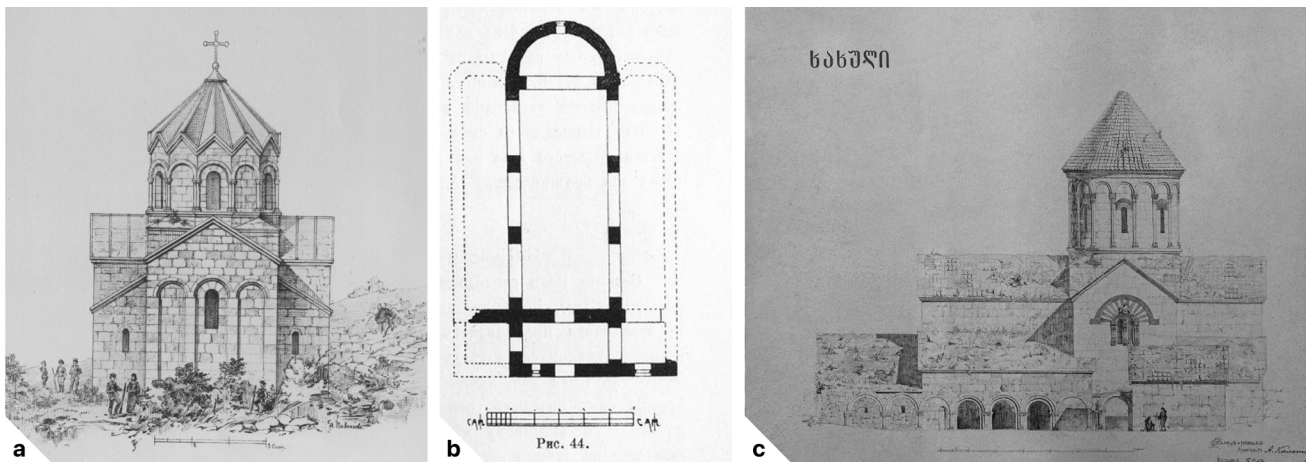
Yermakov, “İmparatorluk Moskova Arkeoloji Topluluğu” (Императорское Московское археологическое общество) başkanı olan Praskovya Sergeevna Uvarova ile yaptığı yazışmalarda bu araştırma gezisinden bahsetmiştir. Mektuplarda bu gezide Takaşvili’ye eşlik edeceğini söylemiştir ancak Takaşvili bu yılda Tortum’da çalışma yapmamıştır, dolayısıyla Yermakov 1907’de bölgeyi tek başına ziyaret etmiş olmalıdır. Bu yazışmalarda Yermakov yirmi yıl önce de bölgeyi ziyaret ettiğini ve 1907’de yapacağı ziyarette İşhan, Öşki, Hahuli Manastırlarının toplamda üç yüz fotoğrafını çekmeyi planladığını söylemiştir. Yermakov’un bu manastırlarda çektiği fotoğrafların tam sayısı bilinmemektedir. Bu fotoğrafların bazıları Takaşvili’nin kitabında yayımlanırken bazıları ise Avrupa’da çeşitli fotoğraf koleksiyonlarına dağılmıştır (Nadimashvili, 2018). Günümüzde Yermakov’un fotoğraf arşivinin büyük kısmı, negatifler ve basılı kopyalar olarak Gürcistan Ulusal Arşivi’nde ve Gürcistan Ulusal Müzesi’nde bulunmaktadır. Takaşvili, Yermakov’un 1917 yılında yapılan çalışmaya katılmak istediğini ancak ömrünün yetmediğini söylemiştir (Takaşvili, 1952).

MİMARİ BELGELEME ÇALIŞMALARI VE NİTELİKLERİ

Mimari belgeleme çalışmalarına önem verilen 1888, 1902 ve 1917 yıllarındaki yüzey araştırmaları ve üretilen çizimler, günümüzde yürütülecek koruma çalışmaları için önemli kaynaklardır. Ancak zor şartlarda, farklı amaçlarla üretilen çizimler ve çekilen fotoğraflar birlikte karşılaştırıldığında görülen farklılıklar, yüzyılı aşkın süre önce yapılan bu mimari belgelemelerin güvenilirliğinin sorgulanmasını kaçınılmaz kılmaktadır. Bu makalede mimari çizimler dönemi içinde doğruluğu sorgulanarak değerlendirilecektir.

Figür 5

Mimari belgeleme çizimlerinden örnekler; a - Opiza Manastır Kilisesi (Pavlinov 1888), b - Eruşeti Manastır Kilisesi (Takaşvili, 1902), c - Hahuli Manastır Kilisesi (Takaşvili, 1917) / *Examples of architectural documentation drawings; a - Opiza Monastic Church (Pavlinov 1888), a - Erushti Monastic Church (Takashvili, 1902), c - Khakhuli Monastic Church (Takashvili, 1917).*

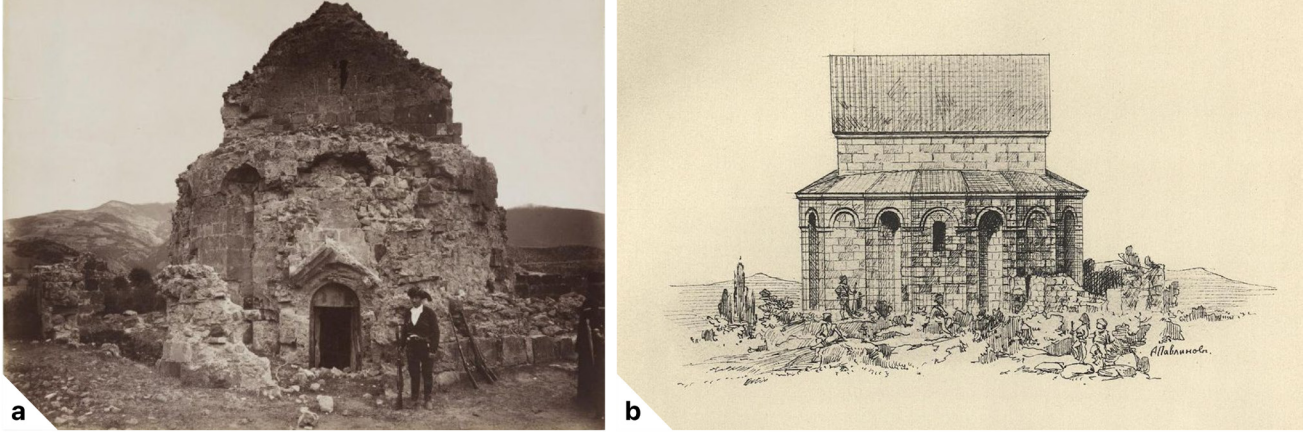
¹³ 1835 yılında yapılan düzenleme ile Rus ölçü birimi sazhen (саженъ, kulaç) 7 İngiliz feet’ine denk gelmektedir. Bir diğer uzunluk ölçü birimi olan dyuyum (дюйм) ise 1 inç’e eşittir. Çizimlerde ölçek anlamına gelen masshtabe (масштабе) terimi kullanılmaktadır. Çizimlerde (1” dyuyum (inç) = 0,5, 1, 2, 5 sajen) şeklinde ölçeklendirme yapılmaktadır. 1 sazhen 84 dyuyum (inç) olarak hesaplandığında bu ölçekler sırasıyla 1:42, 1:84, 1:168, 1:420 olarak ifade edilebilir. 21 Temmuz 1925’te Halk Komiserleri Konseyi, Sovyetler Birliği’nde metrik sistemin kullanılmasını zorunlu kılan bir kararı kabul etmiştir. Bu tarihten sonra yapılan çizimlerde metrik çizgi ölçek de görülmeye başlanmıştır. Takaşvili’nin 1952 yılında basılan kitabında her iki ölçü birimini görmek mümkündür (Levha 6).

1888 yılında Pavlinov’un yaptığı 25 çizim, 1902 yılında Kldiaşvili’nin yaptığı 23 çizim ve 1917 yılında Kalgin’in kontrolünde hazırlanan 28 çizim arşivlerde yer almaktadır (Fig. 5). 1907’de Kalgin’in katıldığı araştırma gezisinde de çizim yapıldığı bilinmektedir ancak yayımlanmadığı ve günümüzde ulaşılamadığı için bu araştırmaya dahil edilmemiştir (Tablo 1). Belgeleme çalışmalarının incelemesinde ilk olarak, çizimlerin teknik özellikleri ele alınmıştır. Pavlinov ve Kldiaşvili’nin çizimleri ise yaklaşık 30 cm x 40 cm gibi daha küçük ölçülerdedir. Kalgin’in ekibinin 1917 yılına ait çizimleri yaklaşık olarak 70 cm x 100 cm boyutlarındadır. 1888 ve 1917 yılında yapılan çizimlerde kesir ölçek yerine çizgi ölçek kullanıldığı görülmektedir (Fig. 9). 1917 yılında yapılan çizimlerin Gürcistan Ulusal Arşivi’nde yer alan orijinal paftaların boyutlarından yola çıkarak kesir ölçek olarak karşılıkları bulunabilir. Örneğin 1917 yılında ölçüsü alınan ve daha sonra Kalgin’in gözetiminde çizilen Hahuli, Öşki ve İşhan Manastır Kiliseleri’nin çizimleri 1:42 ölçektedir. Çizim yapılan kağıt boyutları göz önünde bulundurulduğunda Pavlinov ve Kldiaşvili’nin çizimlerinin ölçeği ise 1:84 olmalıdır.¹³

1888 yılında bölgede araştırma ve belgeleme çalışması yürüten Pavlinov’un araştırma notlarında mimari ve bezeme unsurlarını tanımlamanın yanı sıra kiliselerin restorasyonlarının yapılabilirliğine de değinmiştir. Pavlinov’un kiliselerin restorasyonu konusundaki öngörüsü, bu konuda deneyimli bir mimar olmasıyla ilişkilendirilebilir. Pavlinov’un çizdiği taş örgülerinin gerçek ile örtüşmediği durumlar ağırlıktadır. Özellikle cephe çizimlerinde kütle, açıklık, bezeme gibi unsurlar tamamlandıktan sonra kalan kısımlarda örgünün biçimlenişinin tahmini olarak çizildiği anlaşılmaktadır.

Figür 6

Sveti Kilisesi fotoğrafı (a) ve Pavlinov'un çizimi (b) (1888) / Sveti Church photograph and drawing by Pavlinov (1888).

Bu nedenle Pavlinov'un yaptığı çizimlere rölöve denmesi doğru olmaz. Sveti Kilisesi (Merkez, Artvin) gibi büyük ölçüde harap olmuş bir yapının çiziminde tahmini çizimlerin anlaşılabilir olmasının yanında, 1888 yılında iyi durumda olan Tbeti Kilisesi'nin cephe çizimlerinde gerçekle örtüşmeyen taş örgülerinin çizilmiş olması yanlışlara sebebiyet vermektedir. Çizimlere eşlik eden metinlerden anlaşıldığı kadarıyla bu çizimlerin restorasyon “реставрации (restavratsii)” sonrası durumu tanımladığı söylenebilir. Yapıların o tarihteki durumlarının belgelendiği değil, idealize edilmiş çizimlerdir. Günümüz koruma terminolojisi ile restitüsyon çizimleri olarak düşünmek mümkündür (Fig. 6b-7a).

Pavlinov, Tbeti Katedrali (Şavşat, Artvin)'nin güney cephesinde gördüğü hasarlı kısımları hasarsız çizmesinin yanı sıra duvarda gördüğü belirgin açıklık ve girinti-çıkıntılar haricinde duvar örgüsündeki farklılıkları da idealize ederek örgüyü kesintisiz sıralar halinde çizmiştir. Halbuki 12. yüzyılda oktagon planlı kilisenin büyütülmesiyle haç planlı bugünkü halini alan Tbeti Katedrali'nin duvar örgüsündeki farklılıklar bu katmanlaşma hakkında kritik bilgiler içermektedir. Pavlinov bu farklılıkları göz ardı ederek idealize edilmiş bir duvar örgüsü çizmiştir (Fig. 7 a-b). Ancak Pavlinov, Tbeti Katedrali'nde batı ve doğu haç kollarının farklı dönemlerde eklendiği düşünülen çatı örtüsü biçimlenişlerini olduğu gibi yansıtmıştır (Fig. 7a). Buna göre Pavlinov yapının ilk bakışta farkedilen hatlarını olduğu gibi çizime aktarmış ancak duvar örgüsü gibi detayları özgün duvar örgüsüne benzeterek düz sıralar halinde idealize ederek çizmiştir.

Takaşvili'nin Tao-Klarceti bölgesine 1902 yılında yaptığı ilk ziyarette belgeleme çalışmalarını ekibe sonradan katılan mimar Kldiaşvili yapmıştır. Kldiaşvili'nin bu küçük ölçekli çizimleri, yapıların restitüsyon sorunlarına odaklanmıştır. Örneğin Tskarostavi Kilisesi'nin¹⁴ sonradan eklenen ve 1902 tarihinde de yıkık durumda

olan güney ve batı yönlerindeki eklerini çizimlerde farklı tekniklerle ifade etmiştir (Fig. 8). Aynı şekilde kilisenin kubbesini de noktalı çizgi şeklinde tamamlamıştır. Pavlinov'un çalışmasından farklı olarak, idealize ettiği yerleri kesikli çizgili göstermesi bilginin doğru aktarılması açısından önemlidir. Kldiaşvili'nin çizimleri rölöve olarak adlandırmaya oldukça uzaktır ancak yıkık yerleri farklı ifade teknikleriyle belli etmesi yanlışların önüne geçmektedir. Bu çizimler, günümüze kalıntıları ulaşabilmiş Tskarostavi Kilisesi için en önemli kaynaktır.

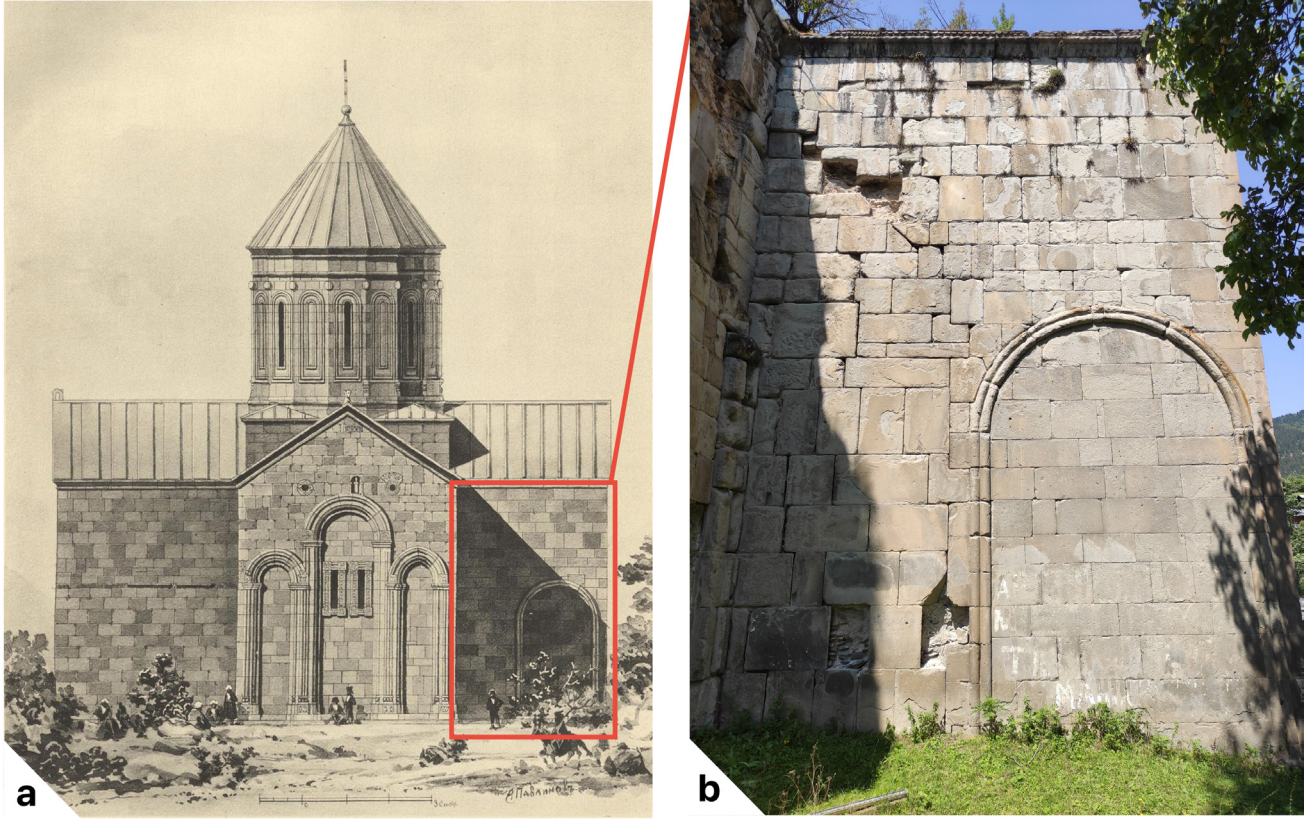
Takaşvili bölgeye 1917 yılında yaptığı üçüncü ziyarette bölge mimarisi için önemli olan büyük ölçekli manastır kiliselerini incelemiştir. Takaşvili, bu nedenle olsa gerek, bu çalışma için daha geniş katılımlı bir ekip kurarak daha detaylı bir belgeleme çalışması yapmıştır. Çalışma kapsamında yapıların plan, görünüş ve kesit çizimleri hazırlanmış ve fotoğrafla belgeleme yapılmıştır. Takaşvili'nin ekibi tarafından yapılan çizimleri yapıların o tarihteki durumu olarak kabul etmek her zaman doğru olmayabilir. Bu çizimler, birlikte yayınlanan fotoğraflarla karşılaştırıldığında bazılarının günümüz anlayışıyla çizilmiş rölöveler olduğu, bazılarının ise tahmini çizilmiş restitüsyon çizimleri olduğu anlaşılmaktadır.

Takaşvili'nin yaptığı alan çalışmalarında ölçüleri alan kişiler ile bu ölçüleri çizime aktaran kişiler farklıdır. 1907 ve 1917 çalışmalarına katılan Kalgin yapıların krokilerini çizerek ölçülerini almıştır. Çizimler, bu kroki ve ölçüler üzerinden Kalgin'in kontrolünde yapılmıştır. Çizimleri yapan M. Kern, B. Ryabov ve N. Severov'un isimleri hem Takaşvili'nin yayınlarının giriş bölümlerinde hem de çizimler üzerindeki imzalardan takip edilebilmektedir (Fig. 9). Yapı belgeleme için ayrılan süre, yapılan çalışmanın detayına ve çizen kişinin yetkinliğine bağlı olarak bu çizimlerin kalitesi değişkenlik göstermektedir.

¹⁴ Ardahan İli, Çıldır İlçesi, Öncül Köyü'nde yer alan Tskarostavi Kilisesi günümüze ulaşmamıştır. Yıkılan kilisenin taşları köy camisinde ve evlerde kullanılmıştır.

Figür 7

Tbeti Katedrali'nin Güney Cephesi (a) (Pavlinov, 1888), Güney cephenin doğu kanadının 2021 yılındaki durumu (b) (Ocak, 2021) / South Facade of Tbeti Cathedral (a)(Pavlinov, 1888), East wall of the south facade (b)(Ocak, 2021).

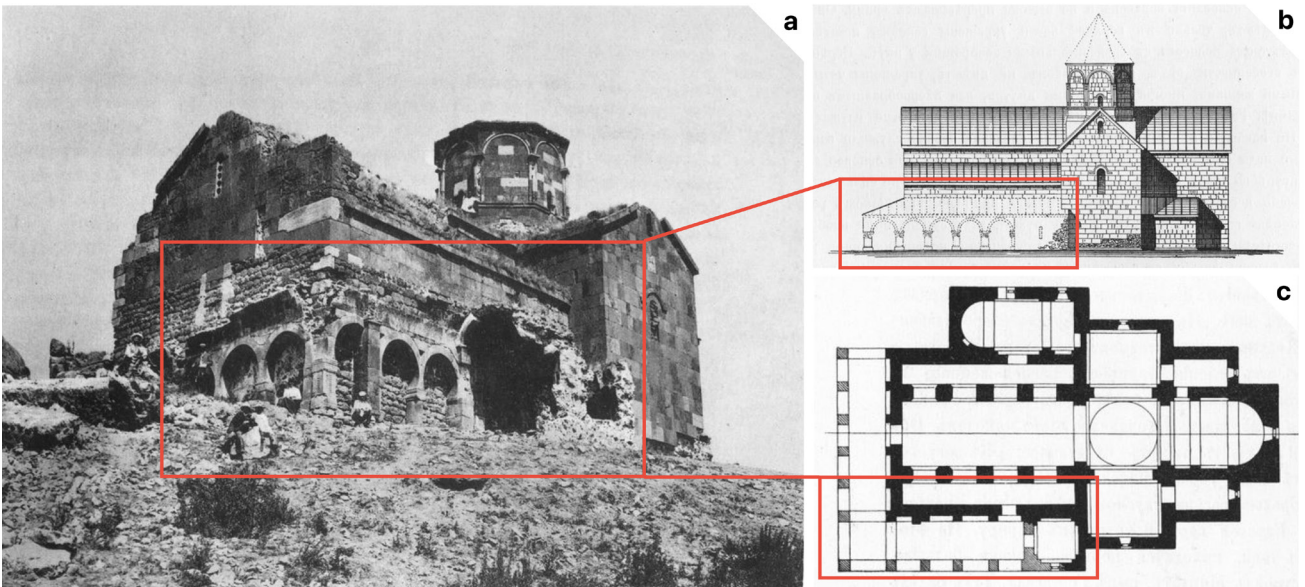

Çizimler yapılırken yapıda alınan ölçülerin yanı sıra belgeleme çalışmasından kırk yıl önce (1877-1878'de) Yermakov'un çektiği fotoğraflar da kullanılmıştır. Nitekim 1917'de Öşki Manastır Kilisesi'nin batı haç kolu üst örtüsünün neredeyse yarıdan fazlası yıkılmış vaziyette olmasına rağmen çizimde sadece küçük bir bölümü yıkık halde çizilmiştir (Fig. 10). 1917 tarihli

çizim Yermakov'un 1877'de çektiği fotoğraftaki duruma daha fazla benzemektedir. Takaşvili'nin 1917'de çekilen fotoğraflardan memnun olmadığı (Takaşvili, 1952) ve Yermakov'un 1877'de yapıları detaylı şekilde fotoğrafladığı göz önünde alındığında çizimler esnasında ağırlıklı olarak Yermakov'un fotoğraflarının kullanıldığı düşünülebilir.

Figür 8

Tskarostavi Kilisesi, 1902 araştırma gezisi, fotoğraf (a) (Mamuçaşvili), S. Kldiaşvili'nin çizimleri (b,c). / Tskarostavi Church, 1902 expedition, photograph (a)(Mamuchashvili), drawings by S. Kldiashvili (b,c).

Figür 9

İmzalar ve farklı ölçekler; Pavlinov 1888 (d,e), Kalgin ve ekibi 1917 (a,b,c,f,g). / Signatures and different scale lines from drawings; Pavlinov 1888 (d,e), Kalgin and his team 1917 (a,b,c,f,g).

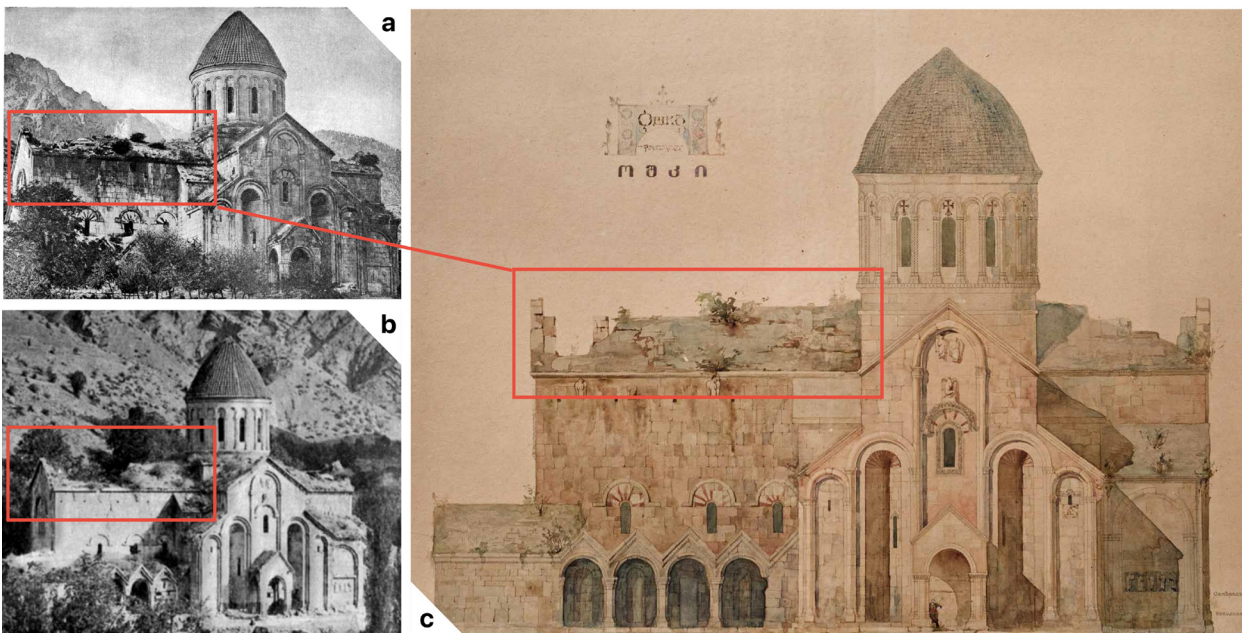

1917'de yapılan yüzey araştırmasının son günlerinde Takaşvili ve Kalgin Tiflis'e dönmüş, İlia Zdaneviç iki kişi ile birlikte Barhal (Yusufeli, Artvin) ve Dört Kilise (Yusufeli, Artvin)'ye gitmişlerdir. Barhal ve Dört Kilise'de yapılan bu ön çalışmada diğer kiliselere göre daha basit çizimler üretilmiştir. Barhal ve Dört Kilise'nin çizimleri şematik restitüsyon çizimleri olarak değerlendirilebilir. Nitekim yapılardaki hasarlar, yıkılmış kısımlar çizimlere işlenmemiş, duvar örgüsü çizilmemiş, sadece yapının kaba hatları, açıklıklar ve cephedeki girinti çıkıntılar ifade edilmiştir (Fig. 11).

Çengilli Kilisesi (Kağızman, Kars)'nin ölçülerinin 1907'de, Hahuli Manastır Kilisesi (Tortum, Erzurum)'nin ölçülerinin 1917'de Kalgin tarafından alınmış olmasına karşın, çizimler uzun yıllar sonra Kalgin'in gözetiminde Ryabov tarafından yapılmıştır. Çengilli Kilisesi'nde sürenin kısıtlı olması sebebiyle çok kısa zamanda ölçüm yapıldığı bilinmektedir (Takaşvili, 1938). Bu nedenle çizim sırasında bazı kısımların tahmini çizildiği söylenebilir. U ve ters U şeklindeki kilitli örgünün Çengilli Kilise'nin mevcut durumunda olmamasına rağmen çizimlerde yer alması bu tahmini durumun bir sonucudur.

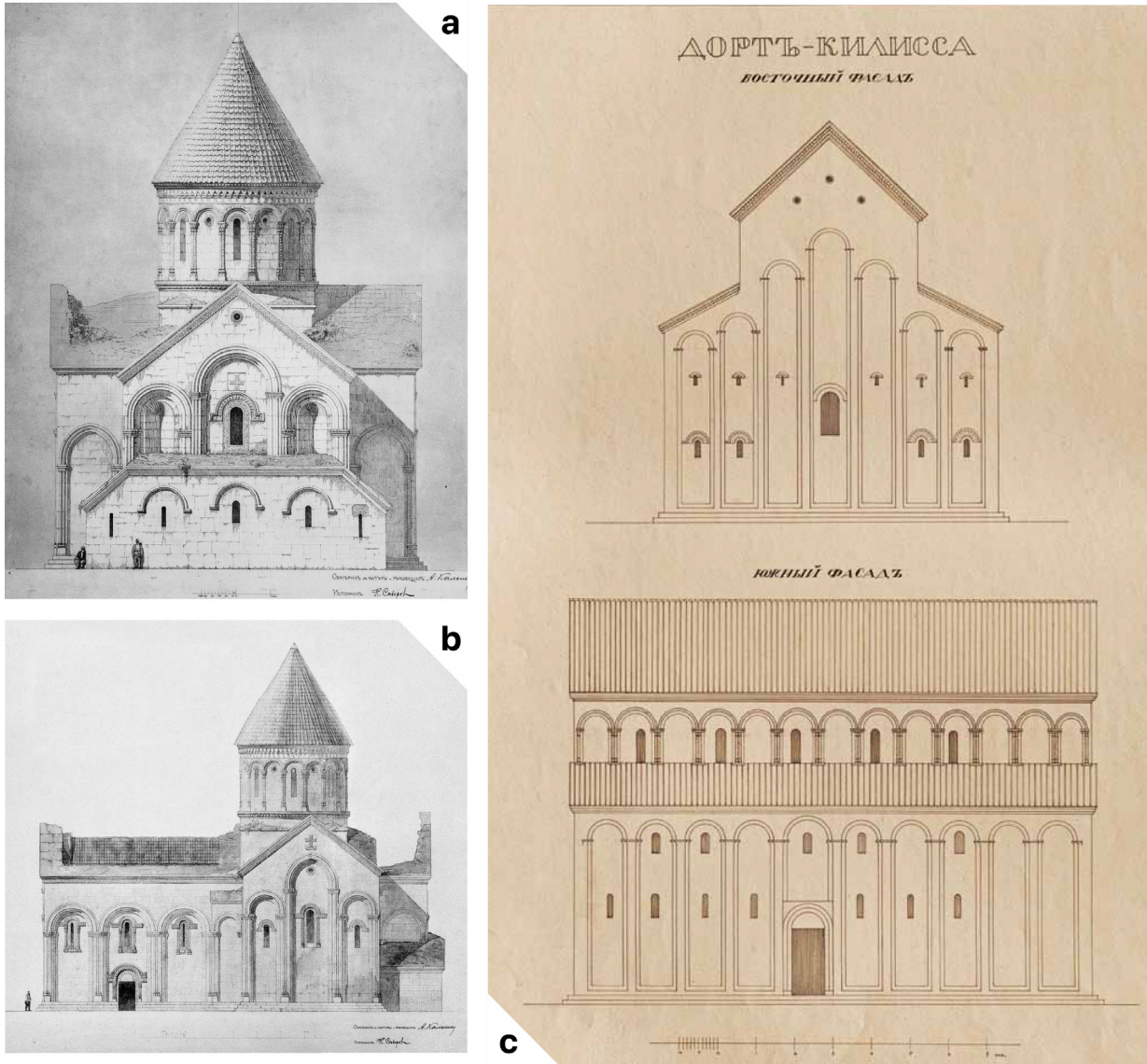
Figür 10

Öşki Manastır Kilisesi, Fotoğraflar; Yermakov, 1877 (a), 1917 yılı araştırma ekibi (b), Çizim; Kalgin'in ekibi, 1917 (c) / Oshki Monastic Church, Photos; Yermakov, 1877 (a), 1917 research team (b), Drawing; Kalgin's team, 1917 (c).

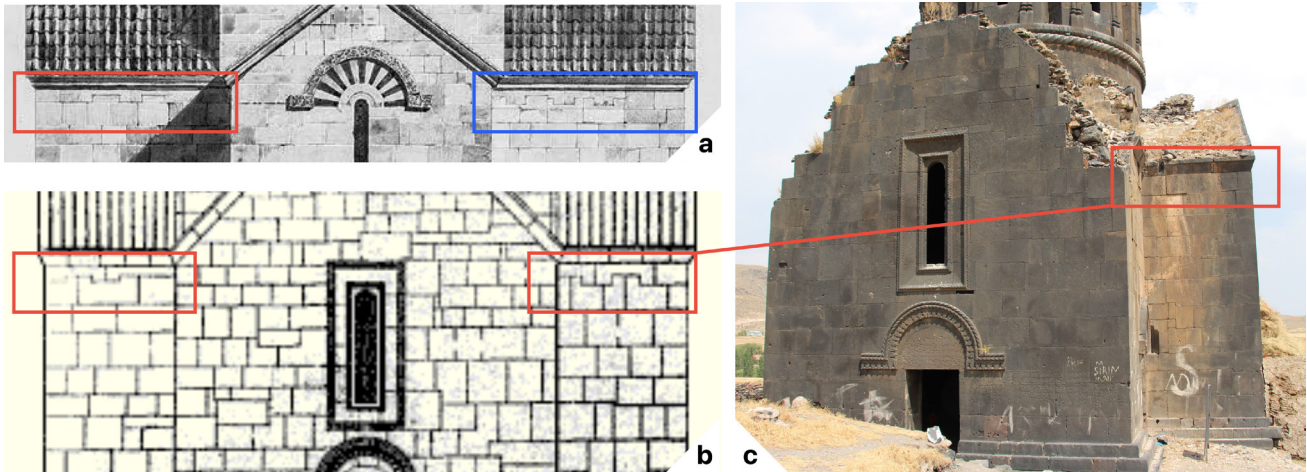

Figür 11

Mimari belgeleme örnekleri, İshani Manastır Kilisesi (Katedrali) (Yusufeli, Artvin)(a,b) ve Dört Kilise Manastır Kilisesi (c) 1917. / Examples of architectural documentation, *Ishkhani Monastic Church (Cathedral) (Yusufeli, Artvin) (a,b) and Othta Eklesia Monastic Church (c), 1917.*

Figür 12

Hahuli Manastır Kilisesi batı cephesi çizimi, Ryabov (a), Çengilli Kilisesi batı cephesi çizimi, Ryabov (b), Çengilli Kilisesi Fotoğraf, 2019 (c) (Kırmızı ile işaretli kısımlar hatalı çizilmiştir) / *Khakhuli Monastic Church west facade, Ryabov (a), Çengilli Church west facade, Ryabov (b), Çengilli Church Photo, 2019 (c) (The parts marked in red are drawn incorrectly).*

Aynı şekilde bu kilitli örgünün Hahuli Manastır Kilisesi'nde sadece güney haç kolunun batı duvarında yer almasına rağmen, Ryabov'un çiziminde kuzey haç kolunun batı duvarında da saçak altı hizasındaki taşları bu şekilde kilitli çizmesi bu duruma örnek verilebilir (Fig. 12). Hahuli Manastır Kilisesi'nde ekibin oldukça uzun bir süre geçirmesine rağmen, yapıda görülen taşların tek tek çizilmiş olması düşünülemez. Çizimlerdeki taş örgüsü yakından incelendiğinde, açıklık çevrelerindeki taş boyutlarının gerçekte tutarlı olduğu ancak sağır duvarlardaki taş örgüsünün çizimlerinde tahmini durumlara yer verildiği görülmektedir.

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Tao-Klarceti Bölgesinde 19. yüzyılın son çeyreğinde yürütülen yüzey araştırmaları, bölgenin akademik çevrelerce bilinirliği açısından önemlidir. Bu araştırmalar sırasında çekilen fotoğraflar ve yapılan çizimler bölgeye yönelik gerçekleştirilecek mimarlık tarihi araştırmaları ve koruma çalışmaları için temel kaynakları oluşturmaktadır. Ancak yapılan çizimlerin niteliği bilinmeden doğru kabul edilerek sonraki çalışmalarda kullanılması yanlış yorumlamalara sebep olmaktadır. Örneğin Gürcü araştırmacı Domenti Mşvenieradze, Hahuli ve Çengilli kiliselerinin cephe çizimlerinde yer alan kilitli örgünün depreme karşı alınmış bir önlem olduğunu ifade ederek¹⁵ bu iki örnekten yol çıkarak bu örgü tekniğinin bölgeye özgü olabileceği yorumunu yapmıştır (Mşvenieradze, 1952) (Fig. 12). Bakradze, Pavlinov, Marr ve Takaşvili'nin araştırmaları sırasında çekilen fotoğraflar birincil görsel belgeler olarak kabul edilse de, belgeleme amacıyla yapılan çizimlerin aynı derecede güvenilir olmadığı anlaşılmaktadır. Çizimlerin güvenilirliğinin sorgulanmasının başlıca nedeni, fotoğraflarla karşılaştırma sonucunda anlaşıldığı üzere çizimlerin genelinde rölöve ile restitüsyon arasındaki ayrımın kolayca yapılamıyor oluşudur. 1917'de Kalgin'in ekibi tarafından hazırlanan çizimlere kısmen "rölöve" denebilecekken, Pavlinov'un 1888 yılındaki araştırma sonrasında yaptığı çizimlerin restitüsyon denemeleri veya restorasyon sonrası durumu gösterir çizimler olduğu şeklinde yorumlanabilir. 1888, 1902 ve 1917 yılında gerçekleştirilen araştırma gezilerinde yapılan çizimler incelendiğinde, her üç dönemde de yapıların aldıkları ekler anlaşılmaya çalışılmış ve bir bölümü yıkılmış yapılar farklı ifade teknikleri ile tamamlanmıştır. 1888'de Pavlinov çizimlerinde yapıların eklerine vurgu yapmadan restitüsyon gibi çizerken (Fig. 6-7), 1902'de Kldiashvili yıkık haldeki duvarları kesikli çizgilerle devam ettirmiş (Fig. 8), 1917'de Kalgin'in gözetiminde hazırlanan çizimlerde ise yapılar kısmen tamamlanmıştır (Fig. 11). 1888

yılında Pavlinov'un yaptığı çizimlerde genel bir tavır olarak yapıların olması gerektiği gibi (restitüsyon/restorasyon) çizildiği görülmektedir. 1917 yılında ise çizimler arasında yaklaşım farklılıkları olduğu görülmektedir. Bazı çizimlerin hem rölöve hem restitüsyon özellikleri gösterdiği anlaşılmaktadır. Yıkılmış olan tonozların bazı çizimlerde olduğu gibi (rölöve) gösterilirken bazılarında ise tonozların üst örtüsü olan kiremitlerle birlikte olması gerektiği gibi (restitüsyon/restorasyon) çizildiği görülmektedir.

Çizimlerdeki bu yaklaşım, makalaya konu olan belgelemelere özgün olmayıp, bu dönemde farklı bölgelerde yürütülmüş belgeleme çalışmalarında da görülmektedir. Örneğin, Toros Toramanyan'ın (Strzygowski, 1919) Ermeni anıtlarında, Max Berchem ve Halil Ethem Eldem'in (1917) Anadolu Selçuklu anıtlarında, Gurlitt'in (1912) İstanbul'da Bizans anıtlarında yaptıkları belgeleme çalışmaları farklı ekollere ait olmakla birlikte benzer şekilde idealize edilmiş çizimleri de içermektedir. Yapıların yalnız mevcut durumunun birebir aktarımı ile sınırlı kalmayan ayrıca ilk yapımında nasıl olduğuna ilişkin bir yorumlamanın eklendiği bu yaklaşım, dönemin hakim olan teknik ve estetik anlayışını yansıtmaktadır.

Araştırma gezisi sırasında yapılarda geçirilen vakit, ekip üyelerinin sayısı ve yetkinlikleri ile ortaya çıkan çizimlerin kalitesi de doğru orantılıdır. Buna en iyi örnek 1917 yılında yapılan çalışmada daha çok vakit ayrılan, Öşki, İshani ve Hahuli Manastır Kiliseleri'nin çizimleri ile ekibin bir kısmının kısa süreli uğradığı Dört Kilise ve Barhal Manastır Kiliseleri'nin çizimleri arasında görülmektedir (Fig. 10-11). Hatta araştırma başlangıcında planladığından farklı şekilde ancak Öşki, İshani ve Hahuli Manastır Kiliseleri kapsamlı şekilde incelenip belgelenmiştir. Dört Kilise ve Barhal Manastır Kiliseleri'nde yapılacak kapsamlı çalışma sonraki yıla bırakılmıştır. Günümüzdeki belgeleme çalışmalarıyla aynı beklentileri karşılamasa da bu üç kilisenin çizimlerinin veri olarak önemi tartışılmazdır. Tao-Klarceti bölgesinde bu çalışmaların, 19. yüzyıl sonu 20. yüzyıl başındaki sürekli değişkenlik gösteren siyasi durumda, yaklaşık yarım yüzyıllık zaman diliminde defalarca el değiştiren bölgede, savaşın gölgesinde ve zor şartlar altında yapıldığı göz ardı edilmemelidir. Bununla birlikte, arşivlerde yer alan görsel belgelerin ne şartlarda oluşturulduğunu anlamak ve belgeleri bu veriler ışığında yorumlamak yapılacak çalışmalara yol gösterici olacaktır.

20. yüzyıl başındaki yüzey araştırmalarından sonra elli yıla yakın süre yapılarda herhangi bir çalışma yapılmamıştır. 1960'lı yıllarda Gürcü kökenli araştırmacı Wachtang Djoadze'nin başlattığı yüzey araştırmalarında yapılar

¹⁵ Bölüm 3'te belirttiği gibi bu örgünün kullanımı sadece Hahuli Manastır Kilisesi'nin güney haç kolunun batı cephesi ile sınırlıdır.

daha detaylı incelenmiştir (Djobadze, 1992)¹⁶. 1980'li yıllarda Mine Kadıroğlu'nun İşhan Manastır Kilisesi ile ilgili yaptığı monografik çalışma ile birlikte yapılar Türk araştırmacılar tarafından çalışılmaya başlanmış, sonraki yıllarda Kadıroğlu ve Fahriye Bayram tarafından yüzey araştırmaları düzenlenmiştir (Kadıroğlu, 1989; Bayram, 1995). Bölgede yer alan kiliseler ve bunlarla ilgili arşiv belgeleri koruma alanında yapılan güncel monografik çalışmalarda yeniden ele alındığında bu çizimlerde daha önce farkedilmemiş bir çok detay ortaya çıkmaktadır (Ocak, 2016; Türkmen, 2021).

Koruma ve mimarlık tarihi araştırmaları için eski görsel belgeler her zaman önemli olmuştur. Doğruluğu sorgulanmadan kullanılan çizimlerin aynı zamanda mimarlık tarihi bağlamında yanıltıcı olabileceğine Tbeti Manastır Kilisesi örneğinde işaret edilmiştir (Fig. 7). Büyük kısmı yıkılmış yapılarda kapsamlı bütünleme gündeme geldiğinde de eldeki verinin doğruluğunun sorgulanması önem kazanmaktadır. Çizimin hangi şartlarda yapıldığı, dönemin anlayışı ve doğruyu ne kadar yansıttığı gibi konular bu sorgulamanın ana maddeleri olmalıdır. Arşivlerde yer alan belge ve çizimler ancak yapılarda gerçekleştirilecek güncel araştırmalar ile birlikte değerlendirildiğinde doğru bilgiye ulaşılır. Doğruluğu iyi tahlil edilmemiş çizimlere dayandırılan restorasyon uygulamalarında duvar örgüsünün özgün biçimi yerine bir tarihte mevcut örgüyü çizime aktaran kişinin hayal ettiği şekliyle gerçekleştirilme olasılığı her zaman vardır.

¹⁶ Wachtang Djobadze Sovyetler Birliği döneminde Amerika Birleşik Devletleri'nde siyasi göçmen olarak yaşamıştır. Sovyetler Birliği ile sınırlı siyasi ilişkilerin olduğu dönemde California Eyalet Üniversitesi ve Utah Üniversitesi bünyesinde Türkiye'de Tao-Klarceti Bölgesi'nde ve Antakya'da araştırmalar yapmıştır. Antakya Aziz Simon ve Barlaham Manastırları'nda 1962 – 1965 yılları arasında dört sezon arkeolojik kazı yürütmüştür (Djobadze, 1986).

KAYNAKÇA

- Bakradze, D. (1878). *Arkheologicheskoye puteshestviye po Gurii i Adchare (Guria ve Acara'ya Arkeolojik Gezi)*. İmparatorluk Bilimler Akademisi Matbaası.
- Bayram, F. (2005). *Artvin'deki Gürcü manastırları: Rahip Grigol Handzta dönemi: bir 10. yüzyıl elyazmasına göre Rahip Grigol Handzta'nın gezi güzargâhındaki manastırların mimarisi*. Ege Yayınları.
- Berdzenishvili, G. ve Nioradze, D. (2020). *Anatoly Kalgin 1875-1943*. Gürcistan Ulusal Müzesi Yayınları.
- Berchem, M. ve Eldem, H. E. (1917). *Matériaux pour un Corpus Inscriptionum Arabicarum: Troisième Partie: Asie Mineure*, Mémoires publiés par les membres de l'Institut français d'archéologie orientale du Caire, vol. 29, Cairo: Imprimerie de l'Institut français d'archéologie orientale du Caire.
- Cheishvili, A. (2013). The Journey Of Théophile Deyrolle in Tao-Klarjeti. *Ivane Javakhishvili Tbilisi State University Faculty of Humanities, Institute of Georgian History, Proceedings VII*, 5-8 Eylül 2012, Batum: 261-276.
- Deyrolle, T. L. (1876). Voyage Dans Le Lazistan et l'Arménie, 1869. *Le Tour De Monde: Nouveau Journal Des Voyages*, 31. Librairie Hachette, 401-416.
- Djobadze, W. (1986). *Archeological investigations in the region west of Antioch on-the-Orontes*. Steiner-Verlag-Wiesbaden-GmbH.
- Djobadze, W. (1992). *Early Medieval Georgian Monasteries in Historic Tao, Klarjet 'i, and Şavşet 'i*. Franz Steiner Verlag.
- Gurlitt, C. (1912). *Die Baukunst Konstantinopels*. Ernst Wasmuth.
- Kadiroğlu, M. (1989). *Doğu Anadolu'da IX-XI. Yüzyıl Manastır Toplulukları: İşhan Manastırı* [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Hacettepe Üniversitesi.
- Kalandia, G. (2017). *Ekvtime Takaishvili and Tao-Klarjeti*, Tiflis.
- Khatchadourian, L. (2008). Making Nations from the Ground Up: Traditions of Classical Archaeology in the South Caucasus. *American Journal of Archaeology*, 112(2), Nisan 2008, 247-278.
- Marr, N. (1934). *Ani knizhnaya istoriya goroda i raskopki na meste gorodishcha (Ani kentinin tarihi ve yerleşim yerindeki kazılar.)*. Gosudarstvennaya akademiya istorii material'noy kul'tury (Devlet Maddi Kültür Tarihi Akademisi). Ogiz Gos. sotsial'no-ekonomicheskoye izd-vo.
- Mşvenieradze D. (1952). *Stroitelnoe iskusstvo v Drevnei Gruzii (Antik Gürcistan'da İnşaat Sanatı)*. Tiflis
- Nadimashvili, I. (2018). The Facsimile Letters Of the Famous Photographer Dimitri Yermakov To Countess Praskovia Uvarova. V. Kiknadze (Ed.), *In The Proceedings of the Institute of History and Ethnology XIV-XV*, (s. 424-435) içinde. Tiflis.
- Ocak, M. T. (2016). *Çoruh Vadisi'nde (Tao-Klarjeti bölgesi) bir Gürcü manastırı: Haho Manastır Kilisesi (Taş Cami) ve ek yapıları koruma projesi* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. İstanbul Teknik Üniversitesi.
- Pavlinov, A. M. (1893). Ekspeditsia na Kavkaz 1888 goda. Putevye zametki. (1888 Kafkasya Seferi, Seyahat notları). *Materialy po Arkheologii Kavkaza (Arkeoloji ile ilgili materyaller)*, 3, Moskova, 1-91.
- Rasimgil, M. (2017). *Rus Yönetiminde Kars Şehir Merkezinin İmarı ve Anıtsal Yapıları* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. İstanbul Teknik Üniversitesi.
- Strzygowski, J. (1919). *Die Baukunst der Armenier und Europa*. Kunstverlag Anton Schroll & Co.
- Takaşvili, E. (1909). Khristianskiye pamyatniki, (Ekskursiya 1902 goda). Hıristiyan anıtları (Gezi 1902). *Materialy po Arkheologii Kavkaza (Arkeoloji ile ilgili materyaller)*, 12, Moskova, 84-117.
- Takaşvili, E. (1938). *Arkeologiuri Eksp'editsia K'ola-Oltisshi da Sopel Changlshi 1907 ts'els (1907 Yılı Kola-Oltisi ve Çangli'de Arkeolojik Araştırmalar Gezisi)*. Paris.
- Takaşvili, E. (1952). *Arkheologicheskaya ekspeditsiya 1917-go goda v yuzhnyye provintsii Gruzii (Gürcistan'ın Güney Bölgelerinde 1917 yılında Gerçekleştirilen Arkeolojik Araştırmalar)*. Akademiya nauk Gruzinskoy SSR (Gürcistan SSC Bilimler Akademisi).

Türkmen, G. (2021). *Çoruh Vadisi'nde Tao-Klarjeti bölgesi) bir Gürcü manastırı: Dörtkilise manastır kilisesi (Otkha Eklesia) ve ek yapılarının belgelenmesi ve koruma önerileri* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. İstanbul Teknik Üniversitesi.

Zakharova, A. V. ve Maltseva, S. V. (2017). The Materials of Nikolai Okunev's Expedition of 1917 on the Wall Paintings of Parkhali. S. V. Maltseva, E. Iu. Staniukovich-Denisova, A. V. Zakharova (Ed.), *Actual Problems of Theory and History of Art: Collection of articles*, 7, (s. 679–688.) içinde. St. Petersburg Univ. Press, 2017.

